

DAVLAT BYUDJETI TIZIMI VA UNING IQTISODIY RIVOJLANISHNI TA'MINLASHDAGI AHAMIYATI

Abubakr Tilakov

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti talabasi

Asila Xolmatova Menglimurod qizi

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi

asilaholmatova2@gmail.com

Orcid:0009-0005-8156-9737

Annotatsiya

Mazkur ilmiy maqolada davlat byudjetining fiskal siyosatdagi o'rni hamda uning makroiqtisodiy barqarorlikka ta'siri O'zbekiston Respublikasi misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda davlat byudjeti iqtisodiyotni tartibga soluvchi asosiy moliyaviy instrument sifatida qaralib, uning daromad va xarajatlar tarkibi, byudjet defitsiti hamda davlat qarzining iqtisodiy jarayonlarga ta'siri ochib beriladi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2022–2024 yillarda O'zbekiston davlat byudjeti daromadlarida soliqlar ulushi 85 foizdan ortiqni tashkil etgan bo'lib, bu fiskal siyosatda soliq tushumlarining yetakchi rolini ko'rsatadi. Shu bilan birga, byudjet xarajatlarining qariyb 55–60 foizi ijtimoiy sohaga yo'naltirilgani davlatning ijtimoiy yo'naltirilgan siyosatini tasdiqlaydi. Tadqiqotda byudjet defitsitining YAIMga nisbatan 3 foiz atrofida saqlanishi makroiqtisodiy barqarorlik uchun maqbul daraja ekanligi ilmiy manbalar asosida asoslab beriladi. Shuningdek, davlat qarzining nazorat ostida boshqarilishi fiskal xavfsizlikni ta'minlashning muhim sharti sifatida baholanadi. Maqolada xorijiy iqtisodiy nazariyalar va milliy amaliyot solishtirma tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitida fiskal siyosat samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy xulosalar shakllantiriladi.

Kalit so'zlar: Davlat byudjeti, fiskal siyosat, byudjet tizimi, daromadlar, xarajatlar, O'zbekiston, Byudjet kodeksi, shaffoflik.

Kirish.

Davlat byudjeti har qanday mamlakat moliya tizimining markaziy bo'g'ini hisoblanib, u orqali davlat o'zining iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional vazifalarini moliyaviy jihatdan ta'minlaydi. Davlat byudjeti muayyan moliyaviy yil davomida shakllanadigan daromadlar va amalga oshiriladigan xarajatlarning umumlashtirilgan rejasini ifodalaydi hamda fiskal siyosatning asosiy instrumenti sifatida namoyon bo'ladi [1; 45-b.]. Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida davlat byudjeti orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, ijtimoiy tenglikni ta'minlash va makroiqtisodiy barqarorlikni saqlash vazifalari amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy jarayonlarning

murakkablashuvi, tashqi iqtisodiy xatarlarning kuchayishi va davlatning ijtimoiy majburiyatlari ortib borishi davlat byudjetining fiskal siyosatdagi ahamiyatini yanada oshirmoqda. Xususan, iqtisodiy sikllar davrida davlat byudjeti orqali yalpi talabni tartibga solish muhim ahamiyat kasb etadi. Fiskal siyosat davlat tomonidan byudjet daromadlari va xarajatlari orqali iqtisodiyotga ta'sir ko'rsatish mexanizmi bo'lib, u inflyatsiya darajasi, bandlik va iqtisodiy o'sish sur'atlariga bevosita ta'sir etadi [2; 112-b.]. Statistik ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasida davlat byudjeti hajmi so'nggi yillarda barqaror o'sish tendensiyasiga ega. Xususan, 2022 yilda davlat byudjeti daromadlari 202,0 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, 2023 yilda ushbu ko'rsatkich 223,6 trln so'mga yetgan, 2024 yilda esa 250 trln so'mdan oshgan [7; 18-b.]. Bu holat fiskal bazaning kengayib borayotganini va davlat moliyaviy imkoniyatlarining ortayotganini ko'rsatadi. Davlat byudjeti daromadlari tarkibida soliq tushumlari yetakchi o'rin tutadi. So'nggi yillarda soliq tushumlarining byudjet daromadlaridagi ulushi o'rtacha 85–87 foizni tashkil etib, fiskal siyosatda soliq mexanizmlarining asosiy rolini tasdiqlaydi [8; 63-b.]. Ayniqsa, qo'shilgan qiymat solig'i va foyda solig'i davlat byudjetining barqaror daromad manbalari sifatida shakllanmoqda. Davlat byudjeti xarajatlari tarkibida esa ijtimoiy soha ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023 yilda byudjet xarajatlarining qariyb 58 foizi ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va madaniyat sohalariga yo'naltirilgan [9; 72-b.]. Jumladan, ta'lim sohasiga yo'naltirilgan xarajatlar YAIMga nisbatan 6 foizdan ortiqni tashkil etgan bo'lib, bu inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan fiskal siyosatning ustuvorligini ko'rsatadi. Makroiqtisodiy barqarorlik nuqtai nazaridan byudjet defitsiti va davlat qarzi muhim ko'rsatkichlar hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda byudjet defitsitining YAIMga nisbatan 3 foizdan oshmasligi fiskal barqarorlikning maqbul darajasi sifatida qaraladi [4; 41-b.]. O'zbekistonda ushbu ko'rsatkich 2022–2024 yillarda YAIMga nisbatan o'rtacha 3 foiz atrofida saqlanib, fiskal intizomning nisbatan barqarorligini ko'rsatmoqda [7; 22-b.]. Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda davlat byudjetining iqtisodiy o'sish va barqarorlikka ta'siri turli nazariy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Keynes davlat byudjetini iqtisodiy inqiroz sharoitida faol rag'batlantiruvchi instrument sifatida baholab, byudjet defitsiti orqali yalpi talabni qo'llab-quvvatlash zarurligini asoslagan [6; 89-b.]. Blanchard va boshqa iqtisodchilar esa fiskal siyosatning qisqa muddatli va uzoq muddatli oqibatlarini empirik tadqiqotlar asosida yoritib bergan [3; 1340-b.]. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida davlat byudjeti tizimi tubdan isloh qilindi. O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksining qabul qilinishi byudjet jarayonining huquqiy asoslarini mustahkamlab, byudjetning shaffofligi va hisobdorligini oshirdi [5; 12-b.]. So'nggi yillarda "Ochiq byudjet" axborot portali orqali byudjet ma'lumotlarining jamoatchilikka ochiqlanishi fiskal boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat

qilmoqda. Shu bilan birga, davlat qarzining o'sishi fiskal siyosatni ilmiy asoslangan holda olib borishni talab etadi. 2024 yil yakuniga ko'ra, O'zbekiston davlat qarzi YAIMga nisbatan taxminan 38 foizni tashkil etib, xalqaro mezonlarga ko'ra maqbul darajada saqlanmoqda [10; 55-b.]. Biroq mazkur ko'rsatkichning o'sish tendensiyasi fiskal xavfsizlik masalalarini chuqur ilmiy tahlil qilish zaruratini yuzaga keltirmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mazkur tadqiqotda foydalanilgan adabiyotlar mazmuni va ilmiy yo'nalishiga ko'ra uch asosiy guruhga ajratildi: fundamental xorijiy nazariy manbalar, empirik ilmiy tadqiqotlar hamda O'zbekiston olimlarining milliy byudjet tizimiga oid ishlari.

Birinchi guruhni tashkil etuvchi Rosen va Gayerning "Public Finance" asari davlat byudjeti va fiskal siyosatning nazariy asoslarini ochib beruvchi fundamental manba hisoblanadi. Ushbu asarda davlat byudjetining taqsimlovchi, qayta taqsimlovchi va barqarorlashtiruvchi funksiyalari ilmiy asosda yoritilgan bo'lib, maqolada byudjetning fiskal siyosatdagi o'rni aynan ushbu nazariy qarashlarga tayangan holda tahlil qilindi [1; 45-b.].

Stiglitzning "Economics of the Public Sector" asari davlat byudjeti orqali ijtimoiy tenglik va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash masalalariga bag'ishlangan. Mazkur manba maqolada byudjet xarajatlarining ijtimoiy soha va infratuzilmaga yo'naltirilishining iqtisodiy ahamiyatini asoslashda foydalanildi [2; 112-b.].

Blanchard va Perottining ilmiy maqolasi fiskal siyosatning empirik jihatlarini yoritadi. Ushbu tadqiqot davlat xarajatlari va soliqlardagi o'zgarishlarning YAIMga real ta'sirini ko'rsatib bergani sababli, maqolada fiskal multiplikatorlar va byudjet siyosatining makroiqtisodiy ta'sirini asoslashda muhim manba bo'ldi [3; 1340-b.].

Barro tomonidan ishlab chiqilgan Rikardian ekvivalentlik yondashuvi davlat byudjeti defitsiti va davlat qarzining uzoq muddatli oqibatlarini baholashda qo'llanildi. Ushbu manba fiskal siyosatda ehtiyotkorlik tamoyilini asoslash uchun ishlatildi [4; 41-b.].

Keynesning klassik asari davlat byudjetini iqtisodiy inqiroz sharoitida faol tartibga solish vositasi sifatida talqin qiladi. Ushbu nazariya maqolada byudjet defitsitining iqtisodiy pasayish davrida maqbulligini tushuntirishda nazariy asos vazifasini bajardi [5; 89-b.].

O'zbekiston olimlarining ilmiy ishlari milliy byudjet tizimining o'ziga xos jihatlarini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etdi. A. Vahobovning tadqiqotlari O'zbekistonda davlat byudjetining ijtimoiy yo'naltirilganligini va uning iqtisodiy o'sishga ta'sirini yoritishda asosiy manba bo'lib xizmat qildi [6; 88-b.].

Sh. Zaynalovning ishlari byudjet tizimini isloh qilish, shaffoflik va hisobdorlikni oshirish masalalarini tahlil qilgani bilan ahamiyatlidir. Ushbu manbadan maqolada “Ochiq byudjet” mexanizmining fiskal boshqaruvdagi roli asoslandi [7; 41-b.].

X. Shoalimovning ilmiy izlanishlari byudjet daromadlarining barqarorligini ta’minlash va soliq tushumlarining byudjetdagi o’rnini tahlil qilishda foydalanildi [8; 63-b.].

M. Jo’rayevning ishlari byudjet xarajatlarining tarkibiy tuzilishini o’rganishga bag’ishlangan bo’lib, maqolada ijtimoiy sohaga yo’naltirilgan xarajatlarning iqtisodiy ahamiyatini asoslashda xizmat qildi [9; 72-b.].

B. Isroilov tomonidan olib borilgan tadqiqotlar davlat qarzini boshqarish va byudjet defitsitining maqbul darajasini saqlash masalalarini yoritgani sababli, fiskal barqarorlik bo’yicha xulosalarni shakllantirishda qo’llanildi [10; 55-b.].

Natijalar

Mazkur tadqiqot doirasida O‘zbekiston Respublikasida davlat byudjetining asosiy ko‘rsatkichlari va ularning makroiqtisodiy barqarorlikka ta’siri 2022–2024 yillar kesimida tahlil qilindi. Tahlil davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari hajmi, ularning tarkibiy tuzilishi, byudjet defitsiti hamda fiskal barqarorlik ko‘rsatkichlarini qamrab oldi.

1-jadval

O‘zbekiston Respublikasi davlat byudjeti asosiy ko‘rsatkichlari (2022–2024 yy.)

Ko‘rsatkichlar	2022 yil	2023 yil	2024 yil
Byudjet daromadlari, trln so‘m	202,0	223,6	250,0
Byudjet xarajatlari, trln so‘m	207,0	230,1	257,5
Byudjet defitsiti, trln so‘m	–5,0	–6,5	–7,5
Defitsitning YAIMga nisbati, %	2,6	2,9	3,0

*Manba: O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma’lumotlari asosida tuzildi.

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, tahlil qilinayotgan davrda davlat byudjeti daromadlari izchil o‘shish tendensiyasiga ega bo‘lib, 2024 yilda 2022 yilga nisbatan qariyb 24 foizga oshgan. Bu holat soliq bazasining kengayishi, iqtisodiy faollikning oshishi hamda fiskal boshqaruv samaradorligining kuchayishi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, byudjet xarajatlarining ham mutanosib ravishda oshib borishi davlatning ijtimoiy va iqtisodiy majburiyatlari kengayib borayotganidan dalolat beradi. Byudjet defitsitining YAIMga nisbatan 2,6–3,0 foiz oraliq‘ida saqlanishi xalqaro fiskal mezonlarga mos keladi.

Xususan, Xalqaro valyuta jamg'armasi amaliyotida byudjet defitsitining YAIMga nisbatan 3 foizdan oshmasligi fiskal barqarorlikning maqbul darajasi sifatida qaraladi [4; 41-b.]. Davlat byudjeti daromadlarining tarkibiy tuzilmasi fiskal siyosatning barqarorligini baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2-jadval

Davlat byudjeti daromadlari tarkibi (2024 yil)

Daromad manbalari	Ulushi, %
Soliq tushumlari	86,0
Nosoliq tushumlar	7,5
Grant va transferlar	6,5
Jami	100

*Manba: Davlat byudjeti ijrosi hisobotlari asosida.

Jadvaldan ko'rinadiki, davlat byudjeti daromadlarida soliq tushumlari mutlaq ustunlikka ega. Ushbu holat davlat moliyasining barqarorligini ta'minlashda soliq siyosatining yetakchi rolini tasdiqlaydi. Soliq tushumlarining yuqori ulushi fiskal mustaqillikni oshirish bilan birga, byudjetni tashqi manbalarga bog'liqlikdan qisman himoya qiladi. Davlat byudjeti xarajatlari tarkibi esa fiskal siyosatning ijtimoiy yo'naltirilganligini baholash imkonini beradi.

3-jadval

Davlat byudjeti xarajatlarining tarkibi (2023 yil)

Xarajat yo'nalishlari	Ulushi, %
Ta'lim	27,0
Sog'liqni saqlash	14,5
Ijtimoiy himoya	16,5
Iqtisodiyot va infratuzilma	22,0
Boshqa xarajatlar	20,0
Jami	100

*Manba: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi ma'lumotlari.

Ushbu jadvalga ko'ra, byudjet xarajatlarining qariyb 58 foizi ijtimoiy sohaga yo'naltirilgan bo'lib, bu davlatning ijtimoiy yo'naltirilgan fiskal siyosatini yaqqol namoyon etadi. Ayniqsa, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalariga yo'naltirilgan xarajatlar

inson kapitalini rivojlantirish orqali uzoq muddatli iqtisodiy o'sish uchun muhim shart-sharoit yaratadi.

Olingan natijalar davlat byudjeti O'zbekiston Respublikasida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol o'ynayotganini ko'rsatadi. Byudjet daromadlarining barqaror o'sishi fiskal bazaning kengayib borayotganidan dalolat beradi. Bu holat Rosen va Gayer tomonidan asoslab berilgan davlat byudjetining barqarorlashtiruvchi funksiyasi haqidagi nazariy qarashlarga mos keladi [1; 45-b.].

Byudjet daromadlarida soliq tushumlarining yuqori ulushi fiskal siyosatning ichki manbalarga tayanayotganini ko'rsatadi. Stiglitzning ta'kidlashicha, samarali soliq tizimi davlat byudjeti barqarorligining asosiy omillaridan biri hisoblanadi [2; 112-b.]. O'zbekiston tajribasi ham ushbu nazariy xulosalarni tasdiqlaydi. Byudjet defitsitining YAIMga nisbatan 3 foiz atrofida saqlanishi Barro tomonidan ilgari surilgan fiskal ehtiyotkorlik tamoyiliga mos keladi [4; 41-b.]. Shu bilan birga, Keynes nazariyasiga ko'ra, iqtisodiy faollikni rag'batlantirish maqsadida byudjet defitsitining mavjudligi qisqa muddatda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin [6; 89-b.]. O'zbekiston sharoitida defitsitning nazorat ostida saqlanayotgani ushbu ikki yondashuv o'rtasida muvozanat mavjudligini ko'rsatadi. Byudjet xarajatlarining ijtimoiy yo'naltirilganligi inson kapitaliga investitsiya qilish orqali uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni ta'minlashga xizmat qiladi. Bu holat Stiglitz hamda Blanchard tomonidan ilgari surilgan fiskal siyosatning rivojlantiruvchi funksiyasi haqidagi ilmiy qarashlarni tasdiqlaydi [2; 112-b.; 3; 1340-b.]. O'zbekiston olimlarining ilmiy tadqiqotlari ham mazkur natijalarni qo'llab-quvvatlaydi. Xususan, Vahobov davlat byudjeti xarajatlarining ijtimoiy yo'naltirilganligi milliy iqtisodiyot barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishini ta'kidlaydi [6; 88-b.]. Zaynalov esa byudjet shaffofligi va hisobdorligini oshirish fiskal boshqaruv samaradorligini kuchaytirishini ilmiy asoslab bergan [7; 41-b.]. Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, davlat byudjeti fiskal siyosatning markaziy instrumenti bo'lib, uning daromad va xarajatlarining oqilona shakllantirilishi O'zbekiston Respublikasida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Xulosa

Mazkur tadqiqot natijalari davlat byudjeti O'zbekiston Respublikasida fiskal siyosatning markaziy instrumenti sifatida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda hal qiluvchi rol o'ynayotganini tasdiqladi. Tadqiqot davomida davlat byudjeti daromadlari va xarajatlarining hajmi hamda tarkibi, byudjet defitsiti va davlat qarzi ko'rsatkichlari tizimli tahlil qilinib, ularning iqtisodiy o'sish va barqarorlik bilan uzviy bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, 2022–2024 yillarda davlat byudjeti daromadlarining izchil o'sib borishi fiskal bazaning kengayib borayotganidan dalolat

beradi. Byudjet daromadlari tarkibida soliq tushumlarining 85–87 foizlik ulushi fiskal siyosatning ichki manbalarga tayanayotganini ko'rsatib, byudjet barqarorligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu holat O'zbekistonda soliq siyosatini takomillashtirish orqali fiskal mustaqillikni mustahkamlash imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi. Davlat byudjeti xarajatlarining tarkibiy tahlili ijtimoiy yo'naltirilganlik fiskal siyosatning ustuvor xususiyati ekanligini tasdiqladi. Byudjet xarajatlarining 55–60 foizining ta'lim, sog'liqni saqlash va ijtimoiy himoya sohalariga yo'naltirilishi inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu esa uzoq muddatli iqtisodiy o'sish uchun muhim shart-sharoit yaratib, davlat byudjetining rivojlantiruvchi funksiyasini kuchaytiradi. Tadqiqotda byudjet defitsitining YAIMga nisbatan 3 foiz atrofida saqlanishi O'zbekiston sharoitida fiskal barqarorlik uchun maqbul daraja ekanligi aniqlandi. Defitsitning nazorat ostida bo'lishi davlat qarzining haddan tashqari oshib ketishining oldini olishga xizmat qilib, makroiqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash imkonini bermoqda. Shu bilan birga, iqtisodiy faollikni qo'llab-quvvatlash maqsadida defitsitdan oqilona foydalanish fiskal siyosat samaradorligini oshirishi mumkinligi asoslab berildi. Xorijiy va milliy iqtisodiy nazariyalar bilan qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston fiskal siyosati xalqaro tajribaga mos holda shakllanmoqda, biroq milliy iqtisodiyotning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan holda olib borilmoqda. Ayniqsa, byudjet shaffofligi va hisobdorligini oshirishga qaratilgan islohotlar fiskal boshqaruv samaradorligini kuchaytirib, davlat byudjeti resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirmoqda. Umuman olganda, tadqiqot natijalari davlat byudjetining O'zbekiston Respublikasida makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlash va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Tadqiqotda shakllantirilgan xulosalar va yondashuvlar davlat moliyasini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish, fiskal siyosat samaradorligini oshirish hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rosen H. S., Gayer T. **Public Finance**. — New York: McGraw-Hill Education, 2018. — 640 b.
2. Stiglitz J. E. **Economics of the Public Sector**. — New York: W. W. Norton & Company, 2015. — 768 b.
3. Blanchard O., Perotti R. An empirical characterization of the dynamic effects of changes in government spending and taxes on output // **The Quarterly Journal of Economics**. — 2002. — Vol. 117, No. 4. — P. 1329–1368.
4. Barro R. J. **Macroeconomics**. — Cambridge (MA): MIT Press, 2017. — 672 b.

5. O‘zbekiston Respublikasi. **Byudjet kodeksi**. — Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi nashri, 2014.
6. Keynes J. M. **The General Theory of Employment, Interest and Money**. — London: Palgrave Macmillan, 1936. — 403 b.
7. O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi. **Davlat byudjeti ijrosi to‘g‘risida yillik hisobot (2022–2024 yy.)**. — Toshkent, 2025.
8. Shoalimov X. Sh. **Davlat byudjeti va fiskal siyosatni takomillashtirish masalalari**. — Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti, 2021. — 180 b.
9. Jo‘rayev M. **Davlat byudjeti xarajatlarining ijtimoiy yo‘naltirilganligi va iqtisodiy o‘sish // Moliya va bank ishi**. — 2022. — №3. — B. 68–75.
10. Zaynalov Sh. Z. **Byudjet tizimi va uning shaffofligini oshirish yo‘llari**. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. — 156 b.